

Leonarda Dacewicz
(Uniwersytet w Białymstoku)

**ZNACZENIE SPUŚCIZNY NAUKOWEJ
ANATOLA LESZCZYŃSKIEGO DLA BADAŃ
HISTORII I HISTORYCZNEJ ANTRPONIMII
ŻYDÓW PODLASIA**

Spuścizna naukowa Anatola Leszczyńskiego w postaci różnorodnego bogatego zasobu materiałów do dziejów osadnictwa żydowskiego na północnym Podlasiu znajduje się w Żydowskim Instytucie Historycznym w Warszawie. Trafiła tam po śmierci jej Autora (1996), który był wieloletnim pracownikiem tego Instytutu.

Życiorys Anatola Leszczyńskiego jest barwny, obfituje w wiele zdarzeń, w tym nierzadko dramatycznych, bowiem obejmuje między innymi czas II wojny światowej, trudne lata powojenne, w tym szczególnie trudny dla Polaków pochodzenia żydowskiego okres II połowy lat 60-tych. Warto w niniejszym opracowaniu przywołać kilka faktów z życia tego oddanego żydowskiej społeczności dawnego Podlasia badacza (dość szczegółowy życiorys znajduje się na stronach internetowych Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie).

Z Podlasiem Leszczyński, a właściwie Natan Lichtenstein¹, był związany od najmłodszych lat, bowiem urodził się 4 stycznia 1921 roku w Choroszczy, małym miasteczku położonym w pobliżu Białegostoku. Ojciec, Jakub Lichtenstein, był cenionym w miasteczku aptekarzem, a w latach 1931–1935 także jego burmistrzem. Matka, Ida z domu Goldstein, była lekarzem dentystą. Natan początkowo chodził do chederu, od roku 1927 do miejscowej szkoły powszechnej. W 1932 roku przeniósł się do Białegostoku, gdzie kontynuował naukę w prywatnym gimnazjum doktora Gutmana. Przed wojną zdał maturę

¹ W życiorysie, zamieszczonym na stronach internetowych ŻIH, brak wzmianki, kiedy nastąpiła zmiana imienia i nazwiska z Natan Lichtenstein na Anatol Leszczyński i jakie były tego powody.

o profilu humanistycznym. Po zajęciu Białegostoku przez Rosjan los poniekąd zmusił go do podjęcia studiów weterynaryjnych, ale już od lipca 1941 roku walczył w szeregach Armii Czerwonej. We wrześniu 1944 roku został przeniesiony do Ludowego Wojska Polskiego. W Białymstoku nie zastał rodziny – rodziców i brata zamordowali hitlerowcy. Po wojnie pozostał w wojsku, równocześnie studiował na Wydziale Dyplomatycznym Akademii Nauk Politycznych w Warszawie, ukończył też studia magisterskie w Szkole Głównej Służby Zagranicznej (lata 1955–1957). W 1960 roku zadebiutował jako prozaik kilkoma opowiadaniem, napisał też 5 książek sensacyjnych.

Nieprzychylnie, a nawet wrogie, nastawienie do ludności żydowskiej w Polsce Ludowej w II połowie lat 60- wprowadziło do jego życia duże zmiany. We wrześniu 1967 roku na fali zwolnień oficerów żydowskiego pochodzenia Anatola Leszczyńskiego przeniesiono do rezerwy. W 1969 roku podjął pracę w Żydowskim Instytucie Historycznym w Warszawie. Prowadził zakrojoną na szeroką skalę kwerendę archiwalną poświęconą poszukiwaniu materiałów źródłowych dotyczących dziejów ludności żydowskiej północnego Podlasia. Nawiązał kontakty z rozproszonymi po całym świecie Żydami, którzy przeżyli zagładę i mogli pomóc w ochronie pamięci o żydowskich mieszkańcach regionu. Rozmawiał na ten temat z polskimi mieszkańcami okolic Białegostoku.

W 1977 roku Leszczyński uzyskał stopień naukowy doktora na podstawie rozprawy *Żydzi Ziemi Bielskiej od połowy XVII w. do 1795 r. Studium osadnicze, prawne i ekonomiczne*. Kontynuował pracę naukową na stanowisku adiunkta, zajmował się współorganizowaniem międzynarodowych konferencji poświęconych dziejom Żydów Białostoczczyzny, od 1982 roku był członkiem redakcji Biuletynu Żydowskiego Instytutu Historycznego.

Opublikował 35 prac naukowych. Były to przyczynki do dziejów ludności żydowskiej Ziemi Bielskiej i Białostoczczyzny od końca XV wieku do 1945 roku, publikacje dokumentów źródłowych (z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie i Biblioteki Muzeum Czartoryskich w Krakowie), recenzje i sprawozdania naukowe.

Celem niniejszego opracowania jest przybliżenie sylwetki Anatola Leszczyńskiego jako badacza dziejów Żydów Podlasia, a więc problematyki osadnictwa ludności żydowskiej w tym regionie od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku, omówienie zawartości wybranych prac, wskazanie ich wartości i przydatności dla badań historycznych i antroponomicznych. W kręgu szczególnej uwagi tego badacza znalazła się problematyka dotycząca historii osadnictwa Żydów na obszarze północnego Podlasia, czyli dawnej Ziemi Bielskiej.

O aktywności badawczej i osobistym zaangażowaniu Leszczyńskiego świadczą liczne wartościowe publikacje (zob. spis literatury). Tylko historyk lub też ję-

zykoznawca zajmujący się antroponimią historyczną, jest w stanie miarodajnie ocenić, jak ogromny nakład pracy, zwłaszcza w zakresie kwerendy archiwalnej, włożył badacz, żeby kompetentnie opisać historię osadnictwa Żydów z uwzględnieniem szerokiego kontekstu społeczno-ekonomiczno-kulturowego. Opis ma charakter kompleksowy, bowiem obejmuje takie zagadnienia, jak wyznaniowa organizacja gminna Żydów, zakres autonomii w przeważającym otoczeniu słowiańskim i chrześcijańskim na obszarze obcego kraju, sytuację prawną (na styku Korony i Litwy), strukturę społeczną i źródła utrzymania ludności żydowskiej. Ponadto przedstawił stanowisko i politykę Kościoła katolickiego wobec Żydów oraz scharakteryzował relacje między ludnością żydowską a chrześcijańską na Podlasiu. Wyniki badań są mocno osadzone w archiwalnym materiale źródłowym.

Dzieje Żydów Podlasia ze zrozumiałych względów (żmudna kwerenda archiwalna, duży nakład pracy) jak dotąd nie doczekały się kompleksowego opracowania. Leszczyński przeprowadził głębsze studia dziejów Żydów dawnej Ziemi Bielskiej, która zajmowała największy obszar spośród trzech ziem tego regionu, i opisał w wyżej wymienionej monografii oraz w licznych artykułach. Podał też trochę informacji na temat liczebności osadnictwa żydowskiego w pozostałych dwóch ziemiach – drohickiej i mielnickiej.

Żydzi Podlasia, w odróżnieniu od innych zamieszkujących w tym regionie mniejszości narodowych, zachowując odrębność etniczną i wyznaniową, nie poddali się całkowitej asymilacji. Tworzyli większe lub mniejsze, hermetycznie zamknięte pod względem religijnym, kulturowym i obyczajowym grupy w miastach tego regionu. Nieco późniejsze było osadnictwo wiejskie.

Podstawowym źródłem do badania dziejów gmin żydowskich w Polsce w okresie przedrozbiorowym są kroniki pisane w języku hebrajskim, tzw. pinkasy. Część z nich uległa zniszczeniu w czasie II wojny światowej, w tym pinkas Choroszczy, niektóre, między innymi pinkas białostocki i tykociński ocalały, ponieważ znalazły się poza granicami Polski. Te trudno dostępne źródła (choćby ze względu na barierę językową) zostały skrupulatnie wykorzystane przez Anatola Leszczyńskiego w pracy badawczej. Ponadto badacz wykorzystywał inwentarze dóbr, rejestry podatkowe, księgi miejskie i sądowe z badanego okresu. Można tu wymienić inwentarze dóbr białostockich, orlańskich, zabłudowskich, węgrowskich, księgi miejskie Białegostoku i innych miast Podlasia.

1. *Osadnictwo Żydów na Podlasiu*

W historii osadnictwa Żydów na Podlasiu Leszczyński wyodrębnił cztery okresy: I – 1463–1487, II – 1503–1662, III – 1663–1717 i IV – 1718–1795².

² A. Leszczyński, *Z dziejów Żydów Podlasia (1487–1795)*, „Studia Podlaskie”, t. 2, Białystok 1989, s. 8.

Do pierwszego okresu odnosi się wzmianka o nadaniu 30 maja 1487 roku przez Kazimierza Jagiellończyka Żydowi z Brześcia, Lewinowi Szlomowiczowi, podlaskiej wsi Kornica, a Żydom łuckim, Ostaszkowi i Onatowi Iljiczom i Olkoniom, przekazał myto na komorach celnych w Bielsku, Drohiczynie, Grodnie i Brześciu. Kilka lat później (1494) książę Aleksander wydzierżawił komory celne w Bielsku, Drohiczynie, Grodnie i Brześciu Żydom brzeskim Chowanowi Orgonowiczowi, Jehudzie, Rabijowi i Nisanowi Imszycowi. Kolejnym dzierżawcą myta w Bielsku i komór w Drohiczynie i Łucku był Michel Rebiczkowicz (1509)³.

Na podstawie lustracji z 1570 i 1576 roku Leszczyński ustalił, że Żydzi mieszkali na Podlasiu tylko w dwóch miastach królewskich – Tykocinie (właściciel, wojewoda trocki Olbracht Gasztołd, sprowadził w 1522 r. 9 rodzin żydowskich z Grodna) i Drohiczynie, gdzie dwóch Żydów było poborcami podatków [1974, 39; Leszczyński 1980, 23]. Przez cały wiek XVI i połowę XVII napływali na „tolerancyjne” Podlasie Żydzi litewscy, uchodźcy z miast Korony, które uzyskały wspomniany wyżej przywilej „de non tolerandis Judaeis”, zagrożeni przez wojska Chmielnickiego uchodźcy z terytorium Ukrainy oraz prześladowana ludność żydowska z Niemiec. Przybysze z Niemiec dobrze znali życie miejskie, posiadali umiejętność prowadzenia działalności gospodarczej (handel, operacje kredytowe). Na podstawie zachowanych danych źródłowych udało się Leszczyńskiemu ustalić fakt zamieszkania Żydów w Tykocinie (1522), Surażu (1525), Narwi (1560), Augustowie i Boćkach (1577), Kleszczelach (1580), Rajgrodzie (1587), we wsiach Orli (prawa miejskie od 1634 roku) i Jasionówka⁴.

Zdaniem Leszczyńskiego, wielką rolę w żydowskim ruchu osadniczym na Podlasiu odegrały gminy w Brześciu, Grodnie i Tykocinie. W 1552 roku w Brześciu było 25 domów żydowskich, w Grodnie – 60 i 37 w Tykocinie (od 1522 do 1576 roku liczba mieszkańców Tykocina wzrosła sześciokrotnie). Bardzo liczne osadnictwo w Orli było rezultatem tolerancyjnej polityki właścicieli włości Krzysztofa i Janusza Radziwiłłów⁵.

Ustalony przez badacza trzeci etap osadnictwa charakteryzował się napływem ogromnej liczby Żydów, uchodźców z Korony i Litwy, którzy osiedlili się

³ A. Leszczyński, *Żydzi dzierżawcy ziemi bielskiej od 1487 do 1795 r.*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1979, nr 3/111, s. 53; A. Leszczyński, *Z dziejów Żydów Podlasia...*, s. 8.

⁴ A. Leszczyński, *Żydowski ruch osadniczy na ziemi bielskiej do 1795 r.*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1974, nr 4/92, s. 34; A. Leszczyński, *Sytuacja i struktura społeczna Żydów ziemi bielskiej pod koniec XVIII wieku*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1986, nr 1-2, s. 35-48.

⁵ A. Leszczyński, *Żydowski ruch osadniczy...*, s. 36, 39.

w województwie podlaskim w latach 1663–1717. Masowe przybycie imigrantów na ziemię bielską potwierdza wysłana około 1667 roku przez kahał tykociński skarga do Sejmu Żydów Korony informująca o nadmiernej ilości przybyszów i związanej z tym faktem „tragicznej” sytuacji miejscowych Żydów⁶.

Natomiast w IV okresie osadnictwo żydowskie na Podlasiu rozwijało się przede wszystkim w wyniku przyrostu naturalnego. Miała również miejsce ostatnia emigracja Żydów po rzezi humańskiej w 1764 roku i po pierwszym rozbiórce Polski. Z biegiem czasu zatarły się różnice między Żydami przybyszami z różnych regionów⁷.

Żydzi osiedlali się w miastach podlaskich, położonych między Litwą a Koroną, ponieważ tędy wiodły szlaki handlowe oraz drogi migracji ze Wschodu na Zachód. Z biegiem czasu liczba ludności żydowskiej wzrastała dość intensywnie, na przykład w 1655 roku spośród czternastu miast Ziemi Bielskiej w dziesięciu zamieszkiwali Żydzi, a w czterech były już gminy żydowskie⁸.

W końcu XVII wieku w wyniku działań wojennych następuje upadek miast polskich i dlatego też ludność żydowska, pozbawiona możliwości zarobkowania, opuszcza miasta i osiedla się na wsi, głównie w dobrach szlacheckich, na przykład w choroszczańskiej gminie żydowskiej były to wsie Bacieczki, Baciuty, Fasty, Kościuki, Krupniki, Łyski, Topilec, Zaczerlany, Hajowniki, Ignatki, a także należące do bazylianów wsie Dzikie, Rogowo, Ruszczany i Żołtki. Bogate informacje źródłowe na temat osadnictwa ludności żydowskiej w podlaskich wsiach Leszczyński wydobyl z tykocińskiej księgi kahalnej, rękopiśmienna kopia tej księgi znajduje się w bibliotece w Jerozolimie⁹.

Zdaniem Leszczyńskiego, rozwój żydowskiego ruchu osadniczego w ziemi drohickiej i mielnickiej nie odbiegał w znaczący sposób od rozwoju osadnictwa Żydów w Ziemi Bielskiej, które dość dokładnie zostało opisane w licznych pracach tego badacza. Spis z 1764/1765 roku podaje informację, że na ziemi drohickiej zamieszkiwało 9300 Żydów, ziemi bielskiej – 7304, a w najmniejszej spośród omawianych – ziemi mielnickiej – 2349 osób wyznania mojżeszowego¹⁰.

Badania Anatola Leszczyńskiego wykazały, że proces zasiedlania ziem województwa podlaskiego wygasł w końcu XVIII wieku. Od tego czasu nie

⁶ A. Leszczyński, *Żydowski ruch osadniczy...*, s. 42.

⁷ A. Leszczyński, *Żydowski ruch osadniczy...*, s. 43; A. Leszczyński, *Z dziejów Żydów Podlasia...*, s. 8.

⁸ A. Leszczyński, *Żydzi w Choroszczu od połowy XVI wieku do 1795 roku*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1973, nr 4/88, s. 3-31.

⁹ Tamże.

¹⁰ A. Leszczyński, *Żydowski ruch osadniczy...*, s. 48-49.

było już większych zmian w strukturze etnicznej, jedynie nasilił się wzrost ludności żydowskiej we wszystkich miastach tego obszaru¹¹.

Po trzecim rozbiorze Rzeczypospolitej Obojga Narodów Podlasie (z wyjątkiem ziem leżących na południe od Bugu) dostało się we władanie Prus. Utworzono prowincję Neuostpreussen. W 1797 roku Fryderyk Wilhelm II wydał „General Juden Reglement” (Generalne Urządzenie Żydów). Dokument ten miał wyraźnie antyżydowski charakter i wprowadzał różnorodne zakazy wobec wyznawców religii możeszowej: zakaz zmiany miejsca zamieszkania i zajęć oraz zakaz zawierania małżeństw bez zgody władzy administracyjnej. Zlikwidowano kahały i sądy żydowskie. Żydzi powinni byli podlegać sądom chrześcijańskim, mieć przedstawiciela we władzach miejskich i płacić takie same podatki jak chrześcijanie. Wprowadzono wobec Żydów obowiązek edukacji w szkołach świeckich. Rabinów obowiązywała znajomość języka polskiego i niemieckiego. W wyniku interwencji u władz pewne przepisy złagodzono¹².

2. Wyznaniowa organizacja gminna a autonomia Żydów

Żydzi posiadali własną organizację oraz prawa. Wyrazem autonomii żydowskiej była wyznaniowa organizacja gminna (kahał, hebr. *quehila*). Leszczyński szczegółowo opisuje strukturę i zadania kahałów. Było to: sprawowanie nad ludnością żydowską władzy administracyjnej i sądowniczej, umożliwienie prowadzenia jej odrębnego życia religijnego i kulturalnego oraz ułatwienie prowadzenia działalności gospodarczej. Najwyższe miejsce w strukturze władz gminnych zajmowała rada starszych. Należy też wymienić ławników i członków licznych komisji. Rada spełniała funkcje administracyjne i reprezentacyjne, zajmowała się ściąganiem podatków, utrzymaniem bóżnic, szkół, domów modlitw, łaźni oraz rzeźni rytualnej. Czuwała nad przestrzeganiem przez członków gminy nakazów prawnych i religijnych. Reprezentowała interesy gminy wobec monarchy i jego urzędników. Jako część ustroju kahalnego należy rozpatrywać podległe władzom gminnym organizacje cechowe oraz bractwa pogrzebowe i bóżnicze.

Poza wymienionymi władzami w kahale ważne zadania wykonywali płatni urzędnicy: rabin, skarbnik, syndyk (pośrednik), inspektor, kantor, rzezak, szkolnik (hebr. *szames*), nauczyciel i pisarz. Rada opłacała także akuszerkę, lekarza, łaźnienego, strażników, posłańców itp. Rabin spełniał w życiu gminy ważne funkcje, nie tylko religijne, między innymi przewodniczył rozprawom sądowym, zatwierdzał kahalne uchwały, miał decydujący głos we wszystkich

¹¹ A. Leszczyński, *Żydzi ziemi bielskiej od połowy XVII wieku do 1795 roku*, Wrocław 1980; A. Leszczyński, *Z dziejów Żydów Podlasia...*, dz. cyt.

¹² A. Leszczyński, *Sytuacja i struktura społeczna Żydów...*, s. 48.

sprawach spornych. Z Ziemi Bielskiej wywodziło się kilku wybitnych rabinów, w tym znana rodzina Tyktin z Tykocina (tu Menachem Dawid, Elijahu Szapiro, który między innymi był przewodniczącym sądu rabinackiego w Pradze)¹³.

Wzajemne powiązania osadnicze i społeczno-ekonomiczne Żydów Podlasia i ludności żydowskiej z przyległych terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego odzwierciedla także historia sporu, który wybuchł pomiędzy kahałem w Grodnie w województwie trockim a kahałem w Tykocinie w województwie podlaskim o hegemonię nad litewskimi skupiskami żydowskimi w Zabłudowie, Choroszczycy i Gródku. Badania Leszczyńskiego pozwoliły kompetentnie wyjaśnić genezę sporu, który z przerwami trwał prawie 100 lat¹⁴.

3. Sytuacja prawna Żydów

Ogólne zasady stwarzające podstawy pobytu i działalności Żydów w Polsce zostały sprecyzowane w przywilejach generalnych potwierdzonych przez niemal wszystkich władców polskich. Władzę nad Żydami Podlasia, tak jak i w innych regionach kraju, w zależności od miejsca zamieszkania sprawowali – w miastach i dobrach królewskich urzędnicy króla (starostowie, ekonomowie), a od 1791 roku magistraty; w dobrach i miastach prywatnych – ich właściciele, a w imieniu właścicieli komisarze generalni¹⁵.

Anatol Leszczyński ustalił, że wskutek stosowania tolerancyjnej polityki prowadzonej przez zwolennika Oświecenia Jana Klemensa Branickiego, właściciela Białegostoku, w II połowie XVIII wieku ludność obu wyznań podporządkowano miejskiej jurysdykcji sądowej¹⁶.

Żydzi byli w zasadzie ludźmi wolnymi i mieli zagwarantowaną nietykalność osobistą. Niemniej jednak właściciel dóbr nierzadko ingerował w życiowe decyzje społeczności żydowskiej, na przykład bez zgody dworu Żydzi nie mogli opuszczać miast prywatnych ziemi bielskiej. Powodem takiego stanu rzeczy były przyczyny ekonomiczne: właściciel chciał zatrzymać dobrego fachowca w swoich dobrach. Mając prawo własności domów, ogrodów, placów, browarów, kramów, mogli je dziedziczyć, wydzierżawiać, zastawiać. Natomiast transakcja kupna i sprzedaży dokonywana była tylko za zgodą właścicieli Zamku¹⁷.

¹³ A. Leszczyński, *Sytuacja i struktura społeczna Żydów...*, s. 48.

¹⁴ A. Leszczyński, *Spór pomiędzy kahałami Grodna i Tykocina o hegemonię nad skupiskami żydowskimi pogranicza Korony z Litwą w XVII w.*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1983, nr 2-3, s. 85-87.

¹⁵ A. Leszczyński, *Z dziejów Żydów Podlasia...*, s. 52-56; A. Leszczyński, *Sytuacja prawna Żydów ziemi bielskiej od końca XV w. do 1795 r.*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1975, nr 4/96, s. 3-36.

¹⁶ A. Leszczyński, *Z dziejów Żydów Podlasia...*, s. 52-56.

¹⁷ A. Leszczyński, *Sytuacja i struktura społeczna Żydów...*, s. 38.

Żydzi Podlasia, tak jak i w innych regionach kraju, byli zobowiązani do uiszczania powinności na rzecz skarbu państwa, feudałów, miasta i kleru katolickiego. Świadczenia na rzecz kleru katolickiego były wnoszone w gotówce i w naturze (łój, mięso, воск)¹⁸.

4. Struktura społeczna i źródła utrzymania ludności żydowskiej na Podlasiu

Jak wynika z badań Leszczyńskiego, podstawowymi zajęciami, a co za tym idzie, źródłem utrzymania ludności żydowskiej na Podlasiu, były: rzemiosło, kaczmarstwo i szynkarstwo, handel zagraniczny, handel dalekosiężny (z innymi miastami Rzeczypospolitej), handel lokalny, pożyczanie pieniędzy i dzierżawy. Badacz wymienił wiele zawodów, które wykonywali żydowscy mieszkańcy Podlasia. Powszechnym źródłem utrzymania wielu rodzin żydowskich było rzemiosło. Rzemieślnicy żydowscy na Podlasiu skupiali się głównie na wytwórczości spożywczej, włókienniczo-odzieżowej, skórzaney, budowlano-drzewnej, metalowej, chemicznej oraz wykonywali zawody usługowe (cyrulicy, łąziebnicy, aptekarze, muzykanci, woźnice). W porównaniu z rzemieślnikami chrześcijańskimi najwięcej rękodzielników ustalono w grupie rzemiosł włókienniczo-odzieżowych, spożywczych oraz w zawodach usługowych. Ukierunkowanie rzemiosła żydowskiego wynikało choćby z konieczności przestrzegania przez Żydów przepisów rytualnych w spożywaniu potraw i noszeniu ubiorów. Dlatego też Żydzi stanowili większość wśród rzeźników (na przykład w ziemi bielskiej 96%) i piekarzy (ok. 77%). Bardzo licznie reprezentowane było browarnictwo (w Białymstoku w II połowie XVIII w. 39 z 42 białostockich browarów należało do Żydów). Znaczna liczba krawców również związana była z określonymi wymogami religijnymi (chodzi tu o zakaz noszenia odzieży szytej konopnymi nićmi). Żydzi byli też w miastach na ogół jedynymi przedstawicielami pasamoników, czapników, złotników, woźniców i stanowili większość wśród producentów napojów alkoholowych, introligatorów, cyrulików i kuśnierzy¹⁹.

Żydzi podlascy na szeroką skalę zajmowali się handlem lokalnym i dalekosiężnym, a Żydzi tykocińscy rozwinęli handel zagraniczny, który przed ich osiedleniem się prawie nie istniał w tym regionie²⁰.

Analiza materiałów źródłowych pozwoliła Leszczyńskiemu ustalić, że pod koniec XVIII wieku na obszarze Podlasia (problem szczegółowo zbadany w odniesieniu do ziemi bielskiej) nastąpiły zmiany socjalne w strukturze spo-

¹⁸ Tamże.

¹⁹ A. Leszczyński, *Żydzi ziemi bielskiej...*, s. 101-122, 127; A. Leszczyński, *Sytuacja i struktura społeczna Żydów...*, s. 46.

²⁰ A. Leszczyński, *Żydzi ziemi bielskiej...*, s.143-174.

łecznej. W społeczności żydowskiej wyraźnie wyodrębniła się grupa bogatych arendarzy i kupców akumulujących kapitały. Znaczny odsetek ludności wyznania mojżeszowego stanowiły osoby utrzymujące się z dorywczych zarobków oraz ubodzy, jednakże biorąc pod uwagę całokształt działalności Żydów, można stwierdzić, że ich aktywność w znacznym stopniu przyczyniła się do ekonomicznego rozwoju regionu, szczególnie miast prywatnych, częściowo królewskich, zwłaszcza tych z siedzibami kahałów²¹.

Znaczna liczba nazw zawodów, wykonywanych przez ludność żydowską, znalazła odzwierciedlenie w nazewnictwie osobowym Żydów podlaskich. Badania Leszczyńskiego, dotyczące struktury społecznej i źródeł utrzymania ludności żydowskiej na Podlasiu, ułatwiły ustalenie grupy nazwisk odzawodowych, na przykład *Cyruлик, Chazan, Faktor, Kantor, Kramarz, Krawiec, Księgarz, Mosiężnik, Podrabinek, Rudnik, Spektor, Szkolnik, Sukienik, Wiernik, Złotnik* i wiele innych. Używane do identyfikacji osób nazwy zawodów początkowo w wielu przypadkach określały rzeczywiście wykonywane rzemiosła i funkcje pełnione w gminie, a następnie przyjęły funkcję nazwisk²².

5. Żydzi a ludność chrześcijańska

Anatol Leszczyński wskazał, że na odrębność ludności żydowskiej w stosunku do chrześcijan, którą kształtowały wyżej wymienione czynniki zewnętrzne (w tym odrębne prawa, przywileje, organizacja gmin), ale również czynniki wewnętrzne, np. wyznawanie judaizmu – jednej z najstarszych religii świata, która kształtowała świadomość narodową, wielowiekowe tradycyjne obyczaje (np. w ziemi bielskiej nie stwierdzono przypadku wyrzeczenia się przez Żyda swojej religii, czy też zawarcia małżeństwa mieszanego). W życiu codziennym Żydzi Podlasia posługiwali się charakterystyczną dla tego właśnie regionu odmianą jidysz z większą ilością hebraizmów. Uczęszczali do tradycyjnych odrębnych szkół (hebr. *cheder*), w których uczono w języku hebrajskim modlitw i Biblii, nie zajmując się naukami świeckimi. Większość Żydów umiała czytać. W codziennych kontaktach z chrześcijanami używali języka polskiego. Ludność żydowską odróżniały od chrześcijan także odmienne stroje²³. Odrębność wyrażała się także w tym, że Żydzi byli określani jako

²¹ A. Leszczyński, *Sytuacja i struktura społeczna Żydów...*, s. 48; A. Leszczyński, *Z dziejów Żydów Podlasia...*, s. 52.

²² Zob. L. Dacewicz, *Antroponimia Żydów Podlasia w XVI-XVIII wieku*, Białystok 2008, s. 83-85; L. Dacewicz, *Identifizierung der jüdischen Bevölkerung und slavische Eigennamen kultur der alten Wojewodschaft von Podlasie*, w: *Namenkundliche Informationen*, 85/86, Leipzig 2004, s. 200-208.

²³ A. Leszczyński, *Sytuacja i struktura społeczna Żydów...*, s. 41.

„niewierni” (*infideles*) lub „starozakonni”, co potwierdzają uwzględnione w tej pracy źródła.

Mieszczanie miast królewskich Podlasia na podstawie posiadanych przywilejów starali się nie dopuszczać Żydów do osiedlania się. Generalnie rzecz biorąc, w miastach królewskich Podlasia istniały większe trudności i ograniczenia dla żydowskiego ruchu osadniczego w porównaniu z miastami królewskimi innych województw, na przykład poznańskiego (na 10 miast Żydzi zamieszkiwali w 7), kaliskiego (na 8 miast – w 6). Tylko w kilku miastach Podlasia udało się osiedlić niewielkiej grupie ludności żydowskiej, na przykład ze spisu 1800 r. wynika, że w królewskim Drohiczynie na 847 chrześcijan było 37 Żydów, w Mielniku odpowiednio: 724 – 48²⁴.

Warto jednak zwrócić uwagę, że taka reakcja była podyktowana względami ekonomicznymi, jak też swoistą presją, gdyż niemal analogiczne antyżydowskie sformułowania znaleźć można w instrukcjach wydziałowych innych miast. Tym, co w istocie utrudniało współistnienie obu społecznościom, chrześcijańskiej i żydowskiej, nie tylko na Podlasiu, była religia i tradycja kulturowa²⁵.

Badania Leszczyńskiego wykazały, że swoista równowaga w kontaktach ludności chrześcijańskiej i żydowskiej była możliwa dzięki właścicielom dóbr prywatnych. Jako przykład można podać dobra choroszczańskie. Wśród możliwych protektorów Żydów, którzy nadawali im szerokie przywileje, znaleźli się Chodkiewiczowie, pierwsi właściciele Choroszczy. Przychylni Żydom byli też Pacowie. Z rodu Branickich przyjaźnie do ludności żydowskiej odnosił się Jan Klemens Branicki. Był on nieprzejednany wobec przejawów antysemityzmu i rozniecania waśni religijnych, odnosił się z szacunkiem do żydowskiej organizacji kahalnej. Braniccy stworzyli Żydom w swoich dobrach bardzo dogodne warunki egzystencji²⁶. W podsumowaniu można stwierdzić, że Żydzi i chrześcijanie bez względu na kontakty i interesy, które ich łączyły, raczej współistnieli „obok siebie”.

6. Kościół wobec Żydów

Sytuację społeczną Żydów w Europie, a co za tym idzie i w Polsce, w znacznym stopniu określały stosunki z klerem katolickim, który sprawował swoistą opiekę nad innymi wyznaniem²⁷. Obowiązujące i przestrzegane w Kościele ka-

²⁴ Tamże.

²⁵ J. Urwanowicz, *Ze sobą, czy obok siebie? Próba charakterystyki chrześcijańskich i żydowskich mieszkańców Grodna w końcu XVIII wieku*, w: *Rzeczpospolita wielu wyznań*, Kraków 2004, s. 494.

²⁶ A. Leszczyński, *Żydzi w Choroszczy...*, s. 13-15.

²⁷ Problematyka stosunku polskiego Kościoła wobec Żydów zamieszkujących Rzeczpospolitą

tolickim stare prawo kościelne wszystkich „odszczępieńców” (schizmatyków) stawiało na równi z Żydami, jako wyłączonej z kościoła i niewiernych. Duchowieństwo katolickie wpływało na sytuację społeczną Żydów poprzez uchwały synodów biskupów polskich i diecezjalnych oraz postanowienia proboszczów²⁸.

Od połowy XVI wieku, w następstwie także uchwał synodów kościelnych, Żydom nie wolno było dzierżawić ceł, podatków i innych dochodów państwowych oraz zatrudniać czeladzi chrześcijańskiej. Jednakże przywileje i kontrakty właścicieli dóbr prywatnych oraz starostów w miastach królewskich nie ograniczały działalności Żydów zakazanej przez duchowieństwo katolickie. Z powodu braku lekarzy wyznania chrześcijańskiego nie przestrzegano zakazu, dotyczącego wzywiania lekarzy wyznania mojżeszowego do chrześcijan. Pomimo zakazu, zatrudnianie czeladzi chrześcijańskiej przez Żydów stało się zwyczajem²⁹.

Na Podlasiu, jak wynika z badań Leszczyńskiego, duchowieństwo katolickie czuwało nad tym, żeby Żydzi nie prowadzili działalności przeciwko katolikom. Zdarzały się przypadki nietolerancji, do których można zaliczyć trudności w uzyskaniu zezwolenia na restaurowanie starych i budowę nowych bóżnic. Założenie cmentarza żydowskiego oprócz zezwolenia władzy dominantnej wymagało zgody biskupów. Niemniej jednak zróżnicowanie etniczne ludności Podlasia i związana z tym wielowyznaniowość sprzyjały tolerancji wobec wyznawców judaizmu³⁰.

W codziennych kontaktach z ludnością chrześcijańską na Podlasiu Żydzi używali języka polskiego³¹. Wyniki rzetelnych badań, dotyczących całości kształtu bytu Żydów na historycznym Podlasiu, przedstawione w licznych publikacjach Anatola Leszczyńskiego, w znacznym stopniu ułatwiły dokonanie wiarygodnego opisu procesu kształtowania się żydowskiego systemu antroponimicznego, który to proces przebiegał w kontekście polityczno-społeczno-ekonomicznym i kulturowym, a także wyznaniowym. Ułatwienia dotyczyły między innymi identyfikacji wielu źródeł znajdujących się w AGAD, co w znacznym stopniu skróciło czas ich poszukiwania, a tym samym ekscepcję. W niektórych pracach badacz przytacza konkretny antroponimiczny materiał źródłowy, który można było wykorzystać.

wymaga badań. Jedynym dziełem poświęconym w całości zagadnieniu stosunków polskiego Kościoła z ludnością żydowską pozostaje praca doktorska Judith Kalik (*The Catholic Church and the Jews in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 17-17th Centuries*, Jerusalem 1998, hebr.).

²⁸ A. Leszczyński, *Sytuacja i struktura społeczna Żydów...*, s. 36.

²⁹ Tamże, s. 39.

³⁰ Tamże, s. 40.

³¹ Tamże, s. 41.

Żydzi, z jednej strony, starali się zachować własną tradycję i zwyczaje nazewnicze, zwłaszcza jeśli chodzi o zasób imion, z drugiej zaś korzystali z wzorców nazewniczych kraju osiedlenia, zwłaszcza w przypadku kształtujących się formacji nazwiskowych. Do końca XVIII wieku były to wzorce polskie i wschodniosłowiańskie³².

W podsumowaniu warto podkreślić, że dzięki zaangażowaniu i sumienności oraz ogromnej pracy, jakiej wymagała kwerenda archiwalna przeprowadzona przez Anatola Leszczyńskiego, dzieje Żydów Podlasia w Polsce przedrozbiorowej są rzetelnie opisane. W feudalnej Polsce Żydzi stanowili oddzielny stan, posiadali organizację wewnętrzną oraz samorząd z własnym sądownictwem. Podobnie jak szlachta, Żydzi mieli swój własny Sejm. Obowiązujące prawodawstwo nie pozwalało na przejście do innego stanu; sytuację społeczną Żyda mógł zmienić tylko chrzest. Na Podlasiu, w porównaniu z innymi województwami Korony, warunki dla osadnictwa żydowskiego były dość dogodne, zwłaszcza w miastach prywatnych. Stwarzało je położenie Podlasia na pograniczu Korony z Litwą i związany z tym wieloetniczny charakter tego regionu, dość liczne lokacje nowych miast, panujący do połowy XVII wieku pokój, a także życzliwy stosunek do ludności żydowskiej właścicieli podlaskich dóbr.

Nie bez znaczenia były stosunki wyznaniowe panujące na Podlasiu. Współistnienie kilku konfesji sprzyjało wzajemnej tolerancji. Przywilej „de non tolerandis Judaeis” stosowano tylko w miastach królewskich, gdzie ludność żydowska nie zorganizowała gmin. Na Podlasiu położenie społeczne Żydów było nieco gorsze od sytuacji społecznej mieszczan katolików, jednakże byli oni w lepszej sytuacji niż chłopci³³.

³² L. Dacewicz, *Identyfikacja ludności żydowskiej a słowiańska kultura nazewnicza w dawnym woj. podlaskim*, w: *Nazwy własne na pograniczach kulturowych*, „Studia Sławistyczne”, t. 2, Białystok 2000, s. 67-72.

³³ A. Leszczyński, *Sytuacja i struktura społeczna Żydów...*, s. 48; A. Leszczyński, *Z dziejów Żydów Podlasia...*, s. 10.

Bibliografia

Dacewicz L., *Antroponimia Żydów Podlasia w XVI-XVIII wieku*, Białystok 2008.

Dacewicz L., *Identifizierung der jüdischen Bevölkerung und slavische Eigennamen kultur der alten Wojewodschaft von Podlasie*, „Namenkundliche Informationen” 2004, № 85/86.

Leszczyński A., *Spór pomiędzy kahałami Grodna i Tykocina o hegemonię nad skupiskami żydowskimi pogranicza Korony z Litwą w XVII w.*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1983, nr 2-3.

Leszczyński A., *Z dziejów Żydów Podlasia (1487-1795)*, „Studia Podlaskie” 1989, t. 2.

Leszczyński A., *Żydzi dzierżawcy ziemi bielskiej od 1487 do 1795 r.*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1979, nr 3/111.

Leszczyński A., *Żydowski ruch osadniczy na ziemi bielskiej do 1795 r.*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1974, nr 4/92.

Urwanowicz J., *Ze sobą, czy obok siebie? Próba charakterystyki chrześcijańskich i żydowskich mieszkańców Grodna w końcu XVIII wieku*, w: *Rzeczpospolita wielu wyznań*, Kraków 2004.

THE IMPORTANCE OF ANATOL LESZCZYŃSKI'S SCIENTIFIC HERITAGE FOR THE STUDY OF HISTORY AND OF THE HISTORICAL ANTHROPNYMY OF JEWS IN PODLASIE

The aim of the article is to present the figure of Anatol Leszczyński (actually, Natan Lichtenstein) – a researcher of the history of Jewish settlement – and to discuss the contents of his selected works. Leszczyński based his exploration of the history of Jews in Eastern Poland, among others, on the Pinkas, chronicles written in Hebrew, which – because of the language barrier – were unavailable to Polish scholars. The author discusses Leszczyński's findings on the Jewish settlement in Podlasie. Leszczyński divided this phenomenon into four periods and proved that in the 18th century the process of Jewish settling in Podlasie ended. The article discusses also Leszczyński's research on the functions of Qahals, which determined the Jewish autonomy, as well as the legal situation of the Jews in Poland in various historical periods. Leszczyński discussed in his research also the issue of livelihood of the Jewish population, which was reflected in the naming of people, as a large group of Jews in Podlasie had names derived from vocations. In the last part of the text, the author discusses Leszczyński's findings regarding relations between Jews and Christians, as well as the attitude of the Catholic Church, which held a certain type of care over other denominations, including the Jews.

Keywords: Anatol Leszczyński, Natan Lichtenstein, Jewish history, Jewish settlement in Poland, anthroponymy.